

տանգայ կողմնապետաց աշխարհին Արցախու առեալ իսանէի սնոյց զիմ եւ իւր տանն Աւագին (?) իւրեան ազգին (?) առաջնորդ կացոյց, զի ոչ ունէին զաւակ. յուսով խնդրեցի զայս նկեղեցին ինձ շիրիմ հանգստեան. Աւագն ինձ երէտ եւ միաբանքս սահմանեցին զայս խորանս պատարագել ինձ զԶս. հանապազ. ով կարդայք Աւագին երկար կենդանութիւն խնդրեցէք եւ Դրեգորոյս մեղաց թողութիւն. թէ աւագ կամ առաջնորդ խափանէ յԺը (318) հայրապետացն նշոված է եւ մեր մեղացն տէր է»:

Այս արձանագրութեան բովանդակութիւնը ճշտիւ համապատասխանում է Կիրակոս պատմաբանի տուած տեղեկութեանը Գրեգորի մասին, որ յետոյ կառուցել տուեց և սուրբ Գրեգորի գեղեցիկ տաճարը:

III

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ

Գաւթի հարաւային որմին արտաքուստ կցուած է մի փոքր, գեղեցկաշէն տաճարի շէնքը: Այս հոյակապ տաճարն առանց դմբի է. կուրը ծածկուած է սալ քարերով, որոնցից մի մասն արդէն թափուել է: Մուտքն արեւմտեան կողմից է: Եկեղեցու թէ մուտքը և թէ առհասարակ արտաքին պատերը զարդարուած են գեղեցիկ և նուրբ քանդակներով:

Գեղեցկաքանդակ տաճարի հարաւային պատն արտաքուստ խախտուած է և այդ իսկ պատճառով չէ կարգացոււմ զրա վրայի երկու տողից բազկացած արձանագրութիւնը. միայն այդքանն է որոշուում.

«Ի ՈԶԶ—686 հայոց և 1237 փրկչական թ.—ես Գրիգոր որդի Ս... (երեի Սմբատայ) ... միաբանքս ետուն զաւագ խորան եկեղեցւոյս ինձ պատարագ ... գառի ի Տեառնէ ... ողբն (երեի կատարուէր) աւրչնին յԱստուծոյն»:

Տաճարը ներսից նոյնպէս զարդարուած է քանդակագործ սիւներով և պատերով. առաստաղը միայն մի կամարից է բազկացած: Խորանան և յանի պատերը նոյնպէս նուրբ քանդակներ ունին. յատակը ծածկուած է եղել սալ քարերով, որոնք այժմ վերցուած են. արտաքին լոյսը ներս է թափանցում երեք լուսամուտների միջով: Բեմի աջ և ձախ կողմերում կան փոքրիկ խորաններ: Տա-

ճարի երկարութիւնն է 5 արշին 3 վերշոկ. լայնութիւնը՝ 5 արշին 10 վերշոկ. բնմի բարձրութիւնը 1 արշին 6 վերշոկ է: Ներսից՝ տաճարի պատերի վրայ ոչ մի արձանագորութիւն չկայ:

Այս փոքրիկ, բայց հոյակապ քանդակագործութեամբ և խնամքով կառուցուած տաճարն այժմ թէ՛ և անուն չունի, բայց ճշտիւ համապատասխանում է Կիրակոս պատմարանի յիշած Սբ. Գրիգոր եկեղեցուն¹⁾, որ չինել տուեց Գրիգոր իշխանը. այս Գրիգորը մեր առաջ բերած արձանագործութիւններից մէկի մէջ (45) իրեն անուանում է շորդի Սմբատայն և թո՛ւն Արցախու կողմնապետ մեծ Վախտանգին:

Սբ. Գրիգորի մուտքի աջ և ձախ կողմից, արտաքուստ, դուռնած են երկու խաչքար, որոնց քանդակները գերազանցում են մեր տեսած բոլոր խաչքարերի քանդակներին և առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ հրաշալի են: Մուտքի աջակողմեան խաչքարը դրուած է պատուանդանի վրայ, իսկ ձախակողմեանը՝ գետնին, առաջինն ամբողջ է, իսկ երկրորդը կտրուած և երկու մասն եղած: Աջակողմեան խաչքարի պատուանդանի վրայ արձանագրութիւն կայ, բայց տարաբաղաբար կտրեորագոյն մասը, անունը, չի երևում. մնացածը հետևեալն է.

« . . . Վարդապետ կանգնեցի զխաչս ի վերայ չիմիցն . . . զայց (երեի ծնողաց) իմոց և եղբարց և ինձ թէ Տէր կամեցի որ և . . . ողորմեցի Աստուած. բարեխաւսութեամբ ամենայն սրբոց. ի թվ. 288.— 740 հայոց և 1291 փրկչական թ. »

Աջակողմեան խաչքարի բարձրութիւնն է 3 արշին 3 վերշոկ, լայնութիւնը 1 արշին 7 վերշոկ. պատուանդանի բարձրութիւնն է 2 արշին 1 վերշոկ: Ձախակողմեան խաչքարի բարձրութիւնն է 2 արշին 14 վերշոկ, լայնութիւնը 1 արշին 10 վերշոկ:

IV

ԴԱՐՉԵԱՆ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ

Աստուածածնայ մայր տաճարի հարաւային պատի մօտ կառուցուած է մի այլ եկեղեցի, որ այժմ սուբբ Գրիգոր է կոչուում. տաճարի միայն պատերն են անխախտ, կաթուղիկէն և դմբէթը աւերուած—կործանուած են: Մուտքն արեւմտեան կողմից է՝ կա-

¹⁾ Շինեաց և հրաշգոն եկեղեցի մի՝ Եւքիսորանի, մերձ ի գաւիթս եկեղեցոյն, չինուած զարժանկերս, և անուանեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյն Գրիգորիս—Գիւրակ. էջ 130.:

մարտկապ և սինազարդ. հարաւային պատի վրայ, արտաքուստ, արեւի ժամացոյց կայ: Մուտքի ձախ կողմի պատուանդանների վրայ կան երկու խաչքարեր՝ առանց արձանադրութեան:

Տաճարը ներքինց նոյնպէս կառուցուած է մաքուր, արքատաշ քարից. կաթուղիկէն կանգնած է եղել առանց սիների, կամարների վրայ. ամեն մի կամարի մէջ մի լուսամուտ է եղել: Յատակն այժմ ծածկուած է հողով, սակայն հաւանօրէն սկզբումը սալ քարով կլինէր շինուած: Բնմի աջ և ձախ կողմը գտնուած են երկկարկանի խորաններ. վերին յարկ խորանների մուտքը բեմիցն է: Բնմի այժմ հաստատուն աստիճաններ չունի, քարեր են դարսուած:

Տաճարի երկարութիւնն է 14 արշին 6 վերշոկ. լայնութիւնը 10 արշին 1 վերշոկ. կամարների միջի տարածութիւնն է 3 արշին 12 վերշոկ. կամարների բարձրութիւնն է 11 արշին 4 վերշոկ: Բեմի բարձրութիւնն է 1 արշին 11 վերշոկ:

Այս տաճարի շէնքը ճշտել տալու համապատասխանութիւն է Կիրակոս պատմագրի յիշած այն եկեղեցու նկարագրութեանը, որ Մարտիրոսի վանահայրութեան ժամանակ կառուցուեց, մի առ ժամանակ թերի մնաց և յետոյ ՈՂ.—690 հազոց և 1241 զիւլիական թուին աւարտեց Գրիգոր Կապալեցին¹⁾: Կիրակոսն այս եկեղեցու անունը չէ յիշում. արդեօք այս տաճարն էլ սկզբից սուրբ Գրիգոր կոչուեց թէ Գրիգոր Տղայի կառուցած եկեղեցու անունը սրան են վերագրել՝ ճշտել յայտնի չէ. չփութութիւնը նրանից է առաջանում, որ Կիրակոս պատմագրի յիշած սուրբ Գրիգորն այժմ անուն չունի, իսկ այն եկեղեցին, որի անունը նա չէ յիշում, այժմ սուրբ Գրիգոր է կոչուում:

ՈՒՐ. ԳՐԻԳՈՐԻ ԸՐՁԱՆԸ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տաճարի արեւմտեան սինազարդ մուտքի կամարից բարձր կայ մի խաչքար, որի չուրջն արձանադրուած է.

1) «ԱՅ. ողորմեսցի Մազար Եսինն եւ ծնողաց նորին»:

Մուտքի ճակատի քարի վրայ.

2) «Յուսովն Աստուծոյ-ք Եղբարքս Մարտիրոս եւ Գրիգոր

¹⁾ Միտան չինել և այլ եկեղեցի մի հինգ խորանօք, կաթաշայ և առշած վեճօք, զմրէթաւոր և զեղեցիկ շինուածով. և իբրեւ ընդմիջեալ եկեղեցին՝ խափանումն եղև յալով ժամանակս. քանզի եկն Սուլտանն Իսթաւանայ, Զալապաթին կոչեցաւ, և ետք զգոյս հայոց և վրաց. և ունիւեաց զբազում զաւառս. Գոսն այսք պատճառի և այլ յալովից մեաց անուարաւ: Յետայ այք ամ Գրիգոր անուն, Պաղարեցի, որ յառաջն արդիւնաւորեալ էր ի շինումն եկեղեցւոյն, վերստին ի ձեռն առեալ՝ աւարտեաց զնա ի 87 թուականին: Տես. Պէր. Նոյնը էջ 130.:

եւ ամուսին Թամար, Աբէլ եւ Փէրաժ շինեցին զեկեղեցիս... տնկեցին զայգին. Տէր Յովհաննէս եւ միաբանքս ետուն նոցա պատարագ զեկեղեցիս ի տանն սրբոյն Գրիգորի զԵ. խորանս Մարտիրոսի, Գրիգորի, Փէրաժին, Թամարին, նազախաթունին եւ Մատթէոսին անխափան. կատարիչքն արհ. նին յԱստուծոյ. ՈՁ—680 յայոց եւ 1231 փրկչական թուին¹⁾։

Արեւելեան պատի վրայ.

3) «Ենորհիւ Այ. կամակցութեամբ եղբարցս եւ միջնորդութեամբ սբ. Գրիգորիսի զրեցաւ յիշատակ եղբարց մերոց պատրոն Սմբատաւաղայ (?) միաբան սբ. ուխտիս եւ սահմանեցաք ի տանի Դաւթի եւ Յակովբայ մատուցին պատարագ յամենայն եկեղեցիս զկէսն Սմբատաւաղայ եւ զկէսն ամուսնոյ իւրոյ Աւթային. որ խափանէ դատի ի Տեառնէ»։

Հարակողմեան խորանի ճակատին.

4) «Ժառայն Աստուծոյ Գէորգ եւ ամուսին իւր Կատայ (?) եւ զաւակը նոցին շինեցին իւրեանց ընչիւք զխորանս. քաւր պատարագն նոցա է ի տանի սրբոյն Գէորգայ. յափանողքն դատին ի Տեառնէ»։

Այս արձանագրութիւնից բարձր.

5) «Մեք եղբարցս Սքումայ (?), Աբուզմար (?) եւ Հայրապետ մեր հոգւոյ արդիւնք յեկեղեցոյս շինութեան տուաք յուսով. մի ար պատարագ սրբոյն Սարգսի մեզ հատուցեն. խափանողքն դատին ի Տեառնէ»։

Հարաւային պատի վրայ, բարձր.

6) «Ես Գրիգոր²⁾ միաբանեցայ եղբայր նոցա ետու յիմ վաստակացս ի շինութեան եկեղեցոյս եւ ստացայ զ (3) ար պատարագ ի տանին սրբոցն Յովհաննէս եւ Յակոբայ... Մխիթարա... (?) ըննի (?) Եահն... (?) ով խափանէ, դատի ի Տեառնէ. ամէն»։

Այս արձանագրութիւնից ցած, դէպի աջ.

7) «Տաւնին սրբոյն Սարգսի ա պատարագ Սարգսի է անխափան»։

Սրա կողքին, ձախ կողմը.

8) «Վամարն Աստուծոյ ես Ապուղամբ (?) մեծա յուսով միաբանեցայ Ածածնիս. միաբանքս ետուն ա պատարագ... կիրակէին»։

¹⁾ Թուականը հշտի համապատասխանում է Կիրակոսի առածին, որ այս եկեղեցւոյ աւարտումը նշանակում է 82 թուին, հիշա 10 ասորի յետոյ. ուրեմն 82 ըսկիցքն է։

²⁾ Անշուշտ այս Գրիգորը Կիրակոս պատմ. յիշած Գրիգոր Կապուկեցին է։